

УДК 159.923.2

О. О. Байєр

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДОЛАННЯ УМОВ СОЦІАЛЬНИХ РЕПРЕСІЙ

Пропонується огляд психологічних факторів, пов'язаних з обираючою особистістю поведінковою лінію за умов примусового позбавлення або обмеження його особистісних прав та свобод. Окреслюються напрямки емпіричного дослідження визначеної проблематики.

Ключові слова: соціальні репресії, внутрішня автономність, особистісна зміна, особистісний смисл, неконгруентний тип ставлення Я до середовища.

Постановка проблеми. У попередніх наших статтях було запропоновано розглядати процес і механізми подолання умов соціальних репресій через урахування психологічного феномену життєстійкості, особливостей вибору в умовах невизначеності, рівню автентичності особистості [4]; особливу увагу було приділено важливості визначення ступеню ідентифікації суб'єктом себе з актуальною ситуацією [5]. Зокрема наша робота буде підкорена меті встановити, «яким образом личность превращает свою жизнь в индивидуальный жизненный путь и сама превращается из «продукта» биографии в ее творца» [12, 15]. Визначений варіант, тобто усвідомлення власного авторства в житті, активність у побудуванні поведінкової лінії, як свідчить аналіз літературних джерел, наведений у [4-5], відповідатиме і більшому задоволенню пройденим шляхом і свідчитиме про конструктивне подолання умов соціальних репресій.

Напевно, не викликає сумнівів, що умови радянських часів – маємо на увазі тиски з боку державного апарату, втручання «вищих інстанцій» в приватне життя, регламентацію професійного вибору – вимагали потужного особистісного ресурсу задля збереження цілісності (integrity). Необхідність вести подвійне життя, в одному з яких людина підтримує панівну ідеологію та поводитьсь толерантно до проголошених лідерами держави цінностей, а в іншому – усвідомлює безглуздість, інколи антигуманність нав'язаної системи

координат, та ретельно слідкувати за своєю поведінкою і навіть думками з причини загрози видати себе – були джерелом постійної, щоденної психічної напруги, руйнівної для психологічного здоров'я суб'єкта [27]. Якщо зовнішній контроль є дуже інтенсивним, він поступово трансформується у внутрішні спроби керувати думками та поведінкою індивіда.

Р.Дж. Ліфтон, замислюючись над проблемами психології тоталітаризму, зауважує, що постійний контроль має за результат порушення балансу між власним Я та зовнішнім світом: суб'єкт позбавляється природного поєднання зовнішньої інформації та внутрішньої реакції, потрібного для перевірки реальності оточуючого середовища та підтримання певної відмежованості від нього. Замість цього, людину закликають до абсолютної поляризації на реальне (домінуюча ідеологія) та нереальне (все інше). Чувствуючи себе неспособним скритися от сил более мощных, чем он, человек подчиняет все приспособливанию к ним. Он становится чувствительным ко всем видам сигналов, экспертом по прогнозированию давления среды и квалифицированным специалистом по управлению им таким образом, что его психологическая энергия скорее сливается с течением, чем болезненно обращается против [17, 502].

Тоталітарний режим породжує агресію – у будь-якому вигляді та виявленні – як «ерзац транквілізатора страждань», за влучним висловом Є.А.Князева [13]. За таких умов, згідно з Т.В.Адорно, «единственной подлинной силой против принципа Освенцима могла бы быть *внутренняя автономность*, если позволено здесь употребить выражение Канта, сила, необходимая для рефлексии, для самоопределения, для неучастия» [2, 58].

Імітація емоційного благополуччя у СРСР розглядалась як державна цінність (саме тому, скажімо, причини емоційних розладів часто зводились до суто біологічних факторів, їх психологічна зумовленість навіть не обговорювалась [7-8]). За жорстких зовнішніх обставин, які змушували людину переглядати свої очікування, сподівання, перебудовувати плани – можливі були кілька варіантів особистісного розвитку. П.В.Лушин, відомий

розробками проблематики особистісних змін, зазначає, що «...в переходних ситуаціях розвитку личности по типу еміграції, кардинальній смені професії, смені соціально-економічної формації, коли індивід вимушений в течение продовжувального часу испытывать крайне тяжелье фізическіе нагрузкі... смислової вакуум, неясность, растерянность, страх дезорганізації можуть приводить человека к неожиданным событиям крайне положительного характера» [18, 140].

Окремі зібрані нами звіти свідків епохи демонструють: реагування йшло за різними типами, і наше завдання полягає, по-перше, у виділенні таких типів, а по-друге, з'ясуванні факторів (внутрішніх та зовнішніх), які супроводжували вибір того чи іншого типу реагування. Нагадаємо, що вітчизняні розробники поняття «життєва стратегія» виділяють три її основних ознаки: вибір способу життя, розрішення протиріччя «хочу – маю», створення умов для самореалізації, творчий пошук [1].

На жаль, не представляється можливим встановити причинно-наслідкові зв'язки (тобто, скажімо, визначення того, що занурення у сферу творчості *визначалось* притаманності суб'єкту певних особистісних властивостей), адже подібне дослідження потребувало б застосування лонгітюдного методу.

На особливу увагу заслуговує *сміслової невизначеність*, звичайна для громадянина СРСР: політика подвійної моралі, декларування певних цінностей водночас із втіленням прямо протилежного на практиці – такі умови змушували постійно ставити перед собою питання «хто я?», «які мої пріоритети?», «як я ставлюсь до того, що відбувається навколо мене?». П.В.Лушин визначає: «Суб'єкт, занимающий положение известной неопределенности, остается перед перспективой освоения этого поля возможностей, составляющих принципиально новую идентичность личности ... Ситуация неопределенности может выступать в качестве отправной точки для изменения системы личности» [16, 35].

М.Рокіч наголошував: трансформація цінностей та ставлень людини не обов'язково призведе до змін у поведінці, які можна спостерігати, проте

зумовить загальні тривалі зміни як у ставленнях, так і поведінці особистості [32]. У М.В.Осоріної знаходимо: «Наиболее типичная стратегия взрослого в ситуации дефицита событийности – психологический уход во внутреннее пространство своей личности. ... Взрослый в гораздо большей степени, чем ребенок, склонен отвергать мир, если ему тот не нравится. ... Психическое совершенство взрослого человека – наличие развитого внутреннего мира ... – становится препятствием для его непосредственных живых контактов с миром во многих ситуациях и даже тормозом в духовном развитии взрослого» [19, 204-205]. Цій ідеї співзвучна думка А.В.Гнезділова, який, пригадуючи наявність двох світів – реального (об'єктивного, зовнішнього) – та ідеального – світі бажань, сподівань та надії – стверджує, що «чем труднее и конфликтнее в одном из миров, тем больше человек опирается на мир «противоположный» [9, 91]. Можливо припустити, що занурення в певну професійну галузь (яка найменшою мірою регламентувалась держапаратом) або повне присвячення себе родинним справам, про які було згадано у попередніх наших роботах [4-5], – варіанти разототожнення себе з ситуацією навколо? Таку думку поділяє і В.Каган, який зауважує на «превращении семьи в мир «внутренней эмиграции» в ходе ее адаптации к тоталитарному контролю и программированию [11, 16].

На нашу думку, дослідження особливостей подолання людиною умов соціальних репресій повинно проводитись і з урахуванням феномену свободи та несвободи особистості, саме тієї внутрішньої автономності, при яку йдеться вище. Нагадаємо, що у вітчизняній традиції під свободою особистості розуміють вибудування такого ставлення до меж суб'єктивного простору та зміни цих меж, за якого переборюються перешкоди на шляху до самореалізації [11]. Наскільки внутрішньо вільною почувається людина? До якої міри вважає себе автором власного життя? Чи сприймає світ навколо (та життєві обставини) як простір для творчої трансформації [15]? Можливо припустити, що навіть володіючи таким ставленням до оточення, людина могла «зламатись» під тиском гнітючого контролю та втручання. Але чи

розправила потім плечі? Яким чином змінились її погляди та переконання? В якій сфері життя втілила та розкрила себе?

У цьому контексті доречно навести декілька типів ставлення «Я» індивіда до оточуючого середовища, виокремлених П.В.Лушиним, яке отримує відображення у його діях. Автор стверджує, що якщо людину оточує агресивне середовище, то її ставлення буде втілюватись у оборонних діях та таких, що руйнують таке середовище. Якщо середовище виступає джерелом можливостей, прихованих від загального використання резервів, індивід буде виявляти до нього споживацьке ставлення. Середовище може бути домінантним – суб'єкт буде сприймати себе жертвою, демонструвати ознаки підкорення. Проте нас цікавить останній, неконгруентний тип ставлення до середовища. Людина займає стосовно нього позицію використання, дружби і навіть любові, але середовище агресивне. Або навпаки: середовище демонструє ознаки любові та поваги, а суб'єкт розуміє його у термінах грубого використання. Невідповідність дій особистості вимогам власного ж оточення нівелюється типом стосунків, які автор називає «вільний раб». Під останнім мається на увазі той, хто, з одного боку, зв'язаний стосунками поклоніння-підкорення, а з іншого експлуатації. Якщо подібна особистість потрапляє в умови жорсткого обмеження свободи, «вільний раб» може поставитись до них творчо, створюючи третій простір, де задовольняються потреби не лише середовища, але і власні [18, 201-202].

Отже, сформулюємо ще одне питання для подальшого обговорення. Чому одні – витримували, а інші – ні? Не можна не погодитись із І.О.Красильниковим, який стверджує, що коли особистість не витримує потужного соціокультурного впливу, то формує конфлікт та тривожність, коли «последняя есть результат невозможности разрешить конфликтные мотивационные тенденции» [15, 194]. Звичайно, потрібно шукати як внутрішні, так і зовнішні чинники. Дослідники зауважують, що існують фактори певної вразливості до розвитку патологічних реакцій у результаті травми: це наявність акцентуацій [6]; випадки асоціальної поведінки та

атмосфера загальної тривожності у родині [11; 29], обмежений доступ до соціальних ресурсів [25; 27; 29], сприйняття події як такої, що виходить за межі суб'єктивного контролю [22; 25]. Вартими уваги здаються і такі моменти:

а) конформізм та нетолерантність до невизначеності;

б) консерватизм, ригідність – як можливі причини додержання обраних поглядів та небажання пристосовуватись до нової життєвої ситуації;

в) особливості родинного виховання та соціальний статус суб'єкта: звичність до високих моральних стандартів життя та стосунків не могла поєднуватись зі «стукачеством» та доносительством;

г) урахування ментальності «радянського» народу (можливо, через вивчення психології російського та українського етносу [24]): чи не тому терпіли, бо звикли терпіти? Окремого аналізу потребує і феномен «пасіонарності», описаний у роботах Л.Гумільова [10].

Цікавим було б дослідження й тих чинників, що визначили вибір людиною, всупереч своїм переконанням, «політкоректної» форми поведінки: поети писали «правильні» вірші, що славили партію і керівництво, журналісти клеймили вади буржуазних елементів тощо (зверхній аналіз дозволяє зробити припущення, що такий вибір більше стосувався представників гуманітарних професій, проте свідoctва наших респондентів вимагають переглянути такий висновок). Дослідження такого варіанту реагування на життєві умови радянської держави, напевно, повинно включити в себе вивчення соціальних ілюзій та їх креативної функції, яка полягає у заповненні екзистенційної пустоти [23].

Стосовно зовнішніх факторів, можливим здається оцінка важкості навантаження стресовими подіями, яку можна було б виміряти, скажімо, за принципом, втіленим у шкалі стресостійкості Холмса та Рааге [20]. Аналіз літературних джерел з проблеми дозволив виявити застосування подібного принципу в роботах литовських колег [28]. Доречним бачиться розробка анкети або переліку питань для структурованого інтерв'ю, яке можна було б

здійснювати як за допомогою листування з респондентами (підготовчі заходи надали змогу дійти висновку, що інколи люди старечого віку надають перевагу спілкуванню по телефону або письмовому заповненню анкети – можливо, з причини недовіри до дослідників або через вкрай важкий характер матеріалу, з яким їм прийдеться знову працювати). Звичайно, особистий контакт надає можливості значно здобуття значно глибшої інформації, адже припускають розвиток бесіди в заданому руслі та отримання невербальних повідомлень, і нами будуть вжиті всі зусилля для залучення респондентів саме до такої форми роботи.

Стосовно створення авторського варіанту шкали стресостійкості як інструменту для роботи зі свідками епохи зазначимо ще й таке: спостереження норвезьких спеціалістів виявили, що жертви політичних утисків, у середньому, живуть менше, ніж їх однолітки, яких не переслідували та не обмежували в правах [27]. Саме тому при вивченні шляхів подолання та розгляді індивідуальної судьби підрахування індексу стресових подій, які припали на долю суб'єкта-свідка епохи соціальних репресій, здається ще більш виправданим.

Окремо варто наголосити на специфіці матеріалу, на якому буде проводитись наше дослідження. Це будуть спогади свідків епохи, людей у похилому або навіть старечому віці – а отже, вони будуть трансформовані, зокрема, залежно від емоційного стану респондентів (актуального та закріпленого та досліджуваним етапом життя). Доречно стверджувати, що інформативним показником життєстійкості респондентів буде міра їх прийняття пройденого життєвого шляху, яку, в свою чергу, можна було б дослідити через задоволеність суб'єктом прожитим життям.

Інструментом встановлення міри задоволеності людиною прожитим життям можна розглядати вивчення кількісних та якісних характеристик особистісного смислу життя, які пропонуються в роботі К.П.Карпинського [12, 29]. Серед них – розуміння суб'єктом смислу власного життя, сукупність об'єктів та явищ, на які спрямована життєдіяльність особистості, реальне та

бажане розподілення часу життя, зміст та супідрядність життєвих цілей та задач, суб'єктивні критерії прийняття важливих рішень та оцінювання життєвих досягнень, насиченість суб'єктивної картини життєвого шляху міжподієвими зв'язками, її структурованість, психологічний вік особистості, наявність та зміст зовнішніх перешкод, що гальмують реалізацію життєвого смислу тощо. Ідеям Карпинського співзвучні думки І.О.Красильнікова, який зазначає: «Наиболее острая форма [противоречий жизненного пути субъекта] представляет собой внутриличностный конфликт как самоблокирование действий, реализующих ведущие ценности и смыслы. Разрешение субъектом внутренних конфликтов является источником развития субъектности, а значит, гармонизации, интегративности жизненного пути» [15, 200].

Висновки. Дедалі глибший аналіз обраної нами для вивчення проблематики свідчить про багатство, різноплановість, неоднорідність того матеріалу, з яким нам доведеться працювати. Саме тому було прийнято рішення сфокусувати зусилля на кількох масштабних аспектах, пов'язаних із темою, яка нас цікавить. До таких аспектів на даний момент було залучено наступні:

- а) життєстійкість особистості та фактори, які її визначають (супроводжують);
- б) людина та держава: людина в державі та держава в людині;
- в) слов'янська, зокрема українська, ментальність.

Цікавим варіантом розробки визначеної проблематики могло б стати і дослідження впливу колективної травми радянської епохи, яка передається наступному поколінню свідків – тобто від батьків дітям. Дослідження долі свідків Голокосту та їх нащадків, наприклад, переконливо доводять: досвід травматизації передається через батьківсько-дитячі стосунки, неусвідомлено, приховано [29]. Доречно припустити, що аналогічний механізм задіяно і в нашому випадку.

Бібліографічні посилання:

1. Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни [Текст] / К.А.Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Адорно, Т.В. Воспитание после Освенцима [Текст] / Т.В.Адорно // Новое время. – 1993. – № 5. – С. 56-59.
3. Афанасьев, М.Н. Обращения советских граждан к руководителям. Клиентелизм и российская государственность. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 298 с.
4. Байер, О.О. Аналіз факторів, що визначають особистісну стійкість за умов соціальних репресій [Текст] / О.О.Байер // Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка та психологія. – Дніпропетровськ, 2009 (у друці).
5. Байер, О.О. Шляхи подолання соціальних репресій та фактори, що визначають особистісну стійкість [Текст] / О.О.Байер // Наука і освіта. – Одеса, 2009. – № 1-2. – С. 6-10.
6. Васильева, О.С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека [Текст] / О.С.Васильева, Е.А.Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – №2. – С.74-85.
7. Волков, С.В. Интеллектуальный слой в советском обществе [Текст] / С.В.Волков. – М.: ИНИОН РАН, 1999. – 250 с.
8. Волков, С.В. Советский истеблишмент [Текст] / С.В.Волков // Русский исторический журнал. – 2001. – Т. IV. – С. 237-358.
9. Гнездилов, А.В. Психология и психотерапия потерь [Текст] / А.В.Гнездилов. – СПб.: Издательство «Речь», 2007. – 162 с.
10. Гумилев, Л.Н. От Руси до России [Текст] / Л.Н.Гумилев. – М.: Айрис-Пресс, 2008. – 320 с.
11. Каган, В.Е. Тоталитарное сознание и ребенок: семейное воспитание [Текст] / В.Е.Каган // Вопросы психологии. – 1992. – № 1-2. – С. 14-21.
12. Карпинский, К.В. Опросник смысложизненного кризиса: монография [Текст] / К.В.Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2008. – 108 с.

13.Князев, Е.А. Педагогика и психология социальной депривации (исторический аспект) [Текст] / Е.А.Князев // Вопросы психологии. – 1993. – № 3. – С.39-46.

14.Козлов, В.А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953-1985 гг. [Текст] / В.А.Козлов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 448 с.

15.Красильников, И.А. Спонтанность как фундаментальное свойство субъекта разрешения жизненных противоречий и внутриличностных конфликтов [Текст] / И.А.Красильников // Личность и группа в условиях социальных изменений (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.). – Т. 5: Психология человека в современном мире. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 193-202.

16.Кузьмина, Е.И. Исследование детерминант свободы – несвободы от фрустрации [Текст] / Е.И.Кузьмина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 86-94.

17.Лифтон, Дж.Р. «Исправление мышления» и психология тоталитаризма: Исследование «промывания мозгов» в Китае [Текст] / Роберт Джей Лифтон. – М.: Прайм-Еврознак, 2005. – 576 с.

18.Лушин, П.В. Личностные изменения как процесс: теория и практика [Текст] / П.В.Лушин. – О.: Аспект, 2005. – 334 с.

19.Осорина, М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых [Текст] / М.В.Осорина. – СПб.: Речь, 2007. – 276 с.

20.Практическая психодиагностика: Методики и тесты [Текст] / под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Бахрах-М, 1998. – 668 с.

21.Рагозин, Л. Советский человек – это звучит гордо? [Электронный ресурс] / Леонид Рагозин / Способ доступа: URL:http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_4457000/4457721.stm/. – Загол. с экрана.

22.Холмогорова, А.Б. Культура, эмоции и психическое здоровье [Текст] / А.Б.Холмогорова, Н.Г.Гаранян // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 61-74.

23.Шукшина, Л.В. Человек в мире социальных иллюзий [Текст] / Л.В.Шукшина // Личность и группа в условиях социальных изменений (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.). – Т. 5: Психология человека в современном мире. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 85-91.

24. Энгельгардт, А.Н. Из деревни. 11 писем, 1872-1882 [Текст] / А.Н.Энгельгардт. – Спб., 1885. – 503 с.

25. Basoglu, M. Psychological Effects of Torture: A Comparison of Tortured with Nontortured political Activists in Turkey [Text] / Metin Basoglu, Murat Paker, Ozgun Paker, Erdogan Ozmen et al. // American Journal of Psychiatry. – 1994. – № 151:1. – P. 76-81.

26. Breslau, N. Posttraumatic stress: The stressor criterion [Text] / N. Breslau, G.C. Davis // Journal of Nervous and Mental Disease. – 1987. – № 175. – P. 255-264.

27. Eitinger, L. Torture – a perspective on the past [Text] / Leo Eitinger // Journal of medical ethics. – 1991. – № 17. – Supplement 9-10.

28. Gailiene, D. The Psychology of Extreme Traumatization. The Aftermath of Political Repression [Text] / D. Gailiene. – Vilnius: Vaga Publishing House, 2005. – 230 p.

29. Kansteiner, W. Testing the limits of trauma: the long-term psychological effects of the Holocaust on the individuals and collectives [Text] / W. Kansteiner // History of the Human Sciences. – 2004. – Vol. 17. – № 2-3. – P. 97-123.

30. McCann, I.L. Psychological trauma and the adult survivor: theory, therapy, and transformation [Text] / I.L. McCann, L. Pearlman. – New York: Brunner / Mazel, 1990. – 487 p.

31. Noy, Sh. The Traumatic Process: Conceptualization and Treatment [Text] / Shabtai Noy // Traumatology. – 2004. – Vol. 10. – № 4. – P. 211-230.

32.Rocheach, M. Self-confrontation and confrontation with another as determinants of long-term value change [Text] / M.Rocheach, R.Cochrane // Journal of Applied Social Psychology. – 1972. – № 2. – P. 283-292.

33.Slaby, A. E. Aftershock: surviving the delayed effects of trauma, crisis and loss [Text] / A.E.Slaby. – New York: Villard, 1989. – 180 p.

34.Solomon, S. D. The appropriateness of DSM-III-R criteria for post-traumatic stress-disorder [Text] / S.D.Solomon, G.Canino // Comprehensive Psychiatry. – 1990. – № 31. – P. 81-101.

35.Tennen, H. Blaming others for threatening events [Text] / H.Tennen, G.Afflect // Psychological Bulletin. – 1990. – № 108. – P. 209-232.

Коментарі та зауваження стосовно статті надсилайте, будь ласка, на bayer.oxana@gmail.com.

Для посилань: Байер О. О. До питання про подолання умов соціальних репресій // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2011. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 26. – С. 15-23.